

קנאל אברהם יעקב

בן צבי וצפורה. נולד בה' באדר ב' תרע"ו במוסקבה, רוסיה. בית הוריו היה בית ציוני, ושפת אמו — עברית. חלק משנות ילדותו ונעוריו עבר עליו בעיר ויסבאדן שבגרמניה, לשם היגרו הוריו אחרי המהפכה הרוסית. שם למד בבית-ספר תיכון ובביתו השתלם במדעי-היהדות. היה פעיל בין הנוער היהודי במקום ומיסדו של קן בית"ר. ב-1933 עלה ארצה, סיים את לימודיו בגימנסיה "הרצליה" בתל-

אביב ויצא לעבוד בגליל, כחבר פלוגת-העבודה של בית"ר, ומשם — לנתניה. בשנת 1938 נתקבל לאוניברסיטה העברית. תחילה למד מדעי-טבע, אולם אחר-כך עבר לפקולטה למדעי-הרוח וקיבל תואר "מוסמך למדעי הרוח". היה ראש בית"ר בירושלים ועמד בראש קורפורציה של סטודנטים רביזיוניסטיים. עם יסוד "תנועת העם", ששאפה לאחד יסודות רביזיוניסטיים עם החלוציות, הצטרף אליה. היה קנאי בהשקפותיו, אולם נוח לבריות, ובויכוח עם מתנגדיו ידע להקשיב ולהתעמק בטענותיהם ולשקול תשובותיו בכנות ומתוך כבוד לזולת. הרבה לעסוק בספורט והצטיין בדז'יאודו-יצו. עסק בבעיות צבאיות, תירגם לעברית את הספר של קלאוזביץ על יסודות הלחימה ופירסם מאמרים רבים בשאלות צבאיות. בהיותו סטודנט שימש כמורה מטעם הועד הלאומי בשיעורי-ערב לעברית, וביחוד התחבבה עליו ההוראה

בשכונות העוני. סיפוק מיוחד מצא בגילוי כשרונות ובטיפוחם ועודדם להמשיך בלימודם והשכלתם. עם תום לימודיו עסק בהוראה בבתי-ספר תיכוניים. בימות הקיץ היה משתתף בקייטנות-נוער ומשמש בהן כמרכז ומדריך. בסתיו תש"ח נכנס למחלקת החינוך שעל-יד האוניברסיטה (בבית-הכרם) ושם השלים את השכלתו הפדגוגית. עם פרוץ מלחמת-השחרור, לפני צאת הצו, התגייס לצה"ל. השתתף בהגנת ירושלים וסביבתה ונפל בשעת כיבוש הכפר הערבי עין-כרם ביום ג' בתמוז תש"ח (10 ביולי 1948). היה קבור בשייך-באדר א'. ב-10.9.1950 הועבר להר-הרצל בירושלים.

השמוש בתמונות להוראת היסטוריה וכתבי-הקדש

ביקרתי של הסגנון ("סטילקריטישר קומנטאר") הנמצא גם הוא בבית-הספרים הלאומי.

נוסף על קובץ זה כדאי להזכיר את ספרו של תומס ארנולד, *The Old and New Testament in Mouslim Religious Art* (1932) וביחוד את ספרו של יעקב לוין (Leveen): *The Hebrew Bible in Art* (1944), המכיל אילוסטרציות וכן גם אמנות הכתיבה והקישוט בכתבי-יד עבריים של התנ"ך. המחבר מרחיב את הדיבור על הציורים שנתגלו בבית-הכנסת שבדורא-אברופוס ועל חשיבותם לגבי האמנות המתארת נושאים תנ"כיים (שני ספרים אלה, החשובים לנושא שלנו בעיקר בגלל התמונות שבהם, נמצאים גם הם בספריית המוזיאון "בצלאל").

על התועלת שבהצגת תמונות בהוראת ההיסטוריה יעיד מעשה שהיה בכיתה השמינית שבגימנסיה "בגרות" בירושלים כשהמורה הביא את ספרו של יעקב בורקהארד: "תרבות הרנסנס באיטליה". כוונתו היתה להראות לתלמידים ספר יפה זה על התמונות שבו (בדפוס Phaidon באנגלית), שקנה כ"מציאה". כדי "להצדיק" את הדבר בעיני התלמידים, הראה להם בראשונה בספר את תמונתו של האפיפיור קלמנס השביעי, מגינו של שלמה מולכו, כי הכיתה עמדה אז בפרשת שלמה מולכו. לאחר זמן-מה ערך בחינה בכתב, ובין השאלות היתה גם שאלה על פרשה זו. כמעט כל אלה שכתבו על השאלה הזכירו את קלמנס השביעי בשמו. לפרט זה לא נודעה חשיבות — לא בתיאור שבספר-הלימוד ולא בדיון שבכיתה, ויש להגות שאף אחד מן התלמידים לא היה זוכר אילמלא אותו ספר של בורקהארד. מכאן אתה למד מה כוחה של תמונה במשיכת תשומת-הלב לעובדה היסטורית ובקביעתה בזכרון הלומד.

כן נוכל אולי להיעזר במטבעותיהם של השליטים מבית סלבוס (לפי ספרו של סולובייצ'יק, ע' 76), אם נרצה ללמד במפורט את הרקע המדיני החיצוני לפעולותיהם של החשמונאים, רקע שהוא מסובך במקצת וקשה לזכרון.

נכבדה מזו היתה הברכה שבהצגת תמונות, שראה אותו מורה להיסטוריה במקרה אחר: לאחר שסיימו תלמידי הכיתה האחרונה בגימנסית-הערב "דעת" שבירושלים את תולדות ימי-הבינים בהיסטוריה הכללית, הוקדש, בעקבות ספר-הלימוד של הפרופ' צ'ריקובר, חלק מן השיעור להצגת תמונות של מעשי האמנות שנוצרו בתקופה זו. למראה התמונות, ביחוד התצלומים הנהדרים של הקתדרלה הגותית שבריימס (אטלס-התמונות, כרך ב', תמונות 19—22) — קראה תלמידה אחת: "תמיד חשבתי, שימי-הבינים היו תקופה שכולה חושך ובערות, והנה הקימו בנינים נהדרים כאלה!" הנה שינוי-ההערכה של תקופה שלמה, שהושג כאן תודות להסתכלות בקובץ התמונות.

בהוראת ההיסטוריה היהודית אנו מעוניינים במיוחד בשינוי של כמה הערכות רווחות: עלינו להזהר פן תביא שלילת

אחד התפקידים של המורה להיסטוריה הוא לתאר תקופה זו או אחרת באופן חי. בלימוד מופשט יש סכנה, שבני הדורות הקודמים ייראו בדמיונם של תלמידנו לא כבני-אדם חיים, אלא כנוסחות גרידא. ובוזה יהיה לא רק משום הפרעה להבנת העניינים, אלא גם משום מכשול בפני ההתעניינות בחומר הנלמד, ואפילו משום הפרעה בזכירת החומר הנלמד.

בין האמצעים העשויים לסייע בידינו בהצגת תמונה חיה של תקופות-העבר בפני התלמידים, יש למנות את האילוסטרציות, הללו מצויות, כמובן, בספרי-הלימוד הרגילים. אך ישנם גם קבצים מיוחדים של תמונות-היסטוריה נבחרות. ברשימה זו נעמוד במיוחד על שלושה קבצים מסוג זה:

הקובץ הראשון הוא "אטלס-התמונות לתולדות-התרבות", שיצא לאור ביזמתו של איגוד מורי ההיסטוריה בשווייץ¹. אטלס-תמונות זה מחולק לשלושה כרכים: הזמן הקדום, ימי-הבינים והרנסנס, והזמן החדש. כל כרך מכיל כשמונים וחמישה תצלומים נהדרים, תצלום אחד או שנים בעמוד בן 30 ס"מ×23 ס"מ, עם ציון נושא-התמונה בצרפתית ובגרמנית. בראש כל כרך ניתן תיאור קצר של כל תצלום ותצלום בגרמנית. מן הראוי שיימצא אצלנו מוכרס-ספרים או מוציא-לאור בעל יזמה, ששיג לנו ספרים יפים אלה בצירוף ביאור עברי.

הקובץ השני הוא "שכיות-המקרא" לסולובייצ'יק, המכון להדגים את העולם המתואר בכתבי-הקודש בתמונות של כלים, בנינים, כתובות ויצירות של מלאכת מחשבת מתקופת המקרא. פרק מיוחד מוקדש לצמחים ולבעלי-החיים הנזכרים בתנ"ך². בספר קב"ה עמודי תצלומים, בגודל 28 ס"מ×21 ס"מ (מהם גם בצבעים), מפות, וגם כתשעים עמודי טכסט מסביר ומפתח העניינים וההשמות.

הקובץ השלישי הוא של תיאודור אהרנשטיין³, בן תשע מאות עמודים גדולים בערך, עם תצלומי יצירות אמנותיות, שתכנן לקוח מן התנ"ך ומן הספרים החיצוניים. הספר ערוך פרקים-פרקים, וכל אחד מהם מוקדש לנושא מסוים (כגון "דויד וגלית"). בתוך הפרק בא מבחר היצירות האמנותיות המתארות אותו נושא. מעשה ידי אמנים בני ארצות שונות, והחומר שבפרק ערוך בסדר כרונולוגי, החל ביצירות מן המאות הראשונות לספה"נ ועד פרי-רוחם של אמנים בני-דורנו, בהם — יהודים. הספר נמצא בבית-הספרים הלאומי וגם בספריית המוזיאון "בצלאל" שבירושלים. לספר זה חיבר ארנסט כהן-יוניר פירוש

Bilderatlas zur Kulturgeschichte (Verlag H. R. Sauer- laender & Co., Aarau).

¹ כדאי להשלים את העיון בפרק זה בביקור במוזיאון לצמחי התנ"ך שבאוניברסיטה העברית של הד"ר הראובני.

² Theodor Ehrenstein: *Das Alte Testament in Bilde*. Wien, עין גם בערך *Bibel in der bildender Kunst der Voelker* אשר במידע לעסקיאות. ערך זה, שנכתב בידי אהרנשטיין, מלוח כ"ד לוחות של תמונות מתוך ספרו.

הקליפה הגלותית לידי שלילת היהודי הגלותי עצמו. על הקליפה ועל תוכה. אולי תועיל לנו כאן תמונה אחרת מאותו כרך שני של אטלס-התמונות. — הלא היא תמונת הפסל „כנסת ישראל“ (La Synagogue) בקתדרלה שבשטרסבורג (תמונה 24). בדמות זו נראה בעיקר את האצילות שבה, ביגונה הגדול, על ארומת השבור שבידה ועל עיניה הקשורות. המסמלות את חשכת הגלות. כאן נוכל לשים לב לכוונתו של האמן שהעמיד, מול פסל זה, את פסל דמותה של כנסת-ישו, הגאה בהצלחתה (תמונה 25). האמן נתכוון לתת ביטוי לאחד הנימוקים השכיחים בויכוח הדתי — ולא הדתי בלבד — של קבלת ההצלחה כמבחן האמת הדתית. אך יצירות אלו יכולות לשמש גם אילוסטרציה להערכתה של תורת „התעודה“, שלשם מילואה, כביכול, פוזרו ישראל בין הגויים, שהרי דבריו של המסכן אינם נשמעים.

עלינו להראות לתלמידינו תמונות של כתבי-יד ודפוסים עבריים הדורים בתיבותיהם ובעיטוריהם, כפי שנמצאן בספרו הנ"ל של לוי, באולמי מוזיאון „בצלאל“, ולעתים באולם הקטלוגים שבבית-הספרים הלאומי בפינה המיועדת למוצגים „מגנזי בית-הספרים“.

אך ההכרה לא תהיה שלמה אם לא נרד לסוף מהותה של „הקליפה“ בתנאיה של הגלות. נראה לתלמידינו גם את תערוכת „הארכיון לתולדות היהודים בגולה“, כמו שנערכה באוניברסיטה העברית — על אותו תצלום של יהודים היושבים בתור להשמדה. כשידיהם שלובות על ערפם, פן ינסו להינצל. תעבור נא תערוכה זו בארץ, ויראוה צעירינו.

הקובץ של סולובייצ'יק יעזור לנו בהבנת הכתוב בתנ"ך. נציין לכך שתי דוגמאות הניתנות על-ידי המחבר: מתמונותיהן של חרב, חנית וסכינים (תמונות 312—318) ומתמונות האתים, הם להבי המחרשות (תמונה 345). מכאן נוכל להיווכח, שבאמרם „וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות“, ו„כתו אתים לחניתות ומזמרותיכם לרמחים“ העלו ישעיהו ויואל בפני שומעיהם תמונה מוחשית מאד, הלוקחת מן תחיים, תמונה של שינוי כללי-מלחמה לכלי-עבודה, ובשעת הצורך — להיפך, ממש כמו שאנו מעבירים כיום תעשיות מייצור מלחמתי לייצור לצרכי שלום. וכן נוכל להראות, שישעיהו לא הסב את משלו בדבר הספר החתום על סמל מופשט, כפי שנראה לנו המשל על יסוד הצורה שהמלה „ספר“ מעלה לפנינו עתה, אלא על צורה של „ספר חתום“ ממש (תמונות 243, 244).

בלימוד התנ"ך יהיה בתמונות כדי לסייע בידנו ליצור אצל התלמידים רושם נכון מהתקופה כולה. כאן נוכל להתחיל בדברים העשויים לעורר יחס של כבוד ושל אהבה לעברנו, רק על רקע של יחס כזה יובנו גם דבריי-הביקורת העזים של נביאי ישראל, כי הרי אף הם, המוכיחים, פצעו פצעי-אוהב. יש חשש, שבני דורותיהם של דויד ושלמה, למשל, או בני דורותיהם של הנביאים האחרונים, יצטיירו אצל התלמידים כבידואים פרימיטיביים, — תיאור בלתי-נכון, שהוא פסול כשלעצמו, ושהוא עלול להשפיע על התלמיד להקל בחשיבות הרעיונות שבתנ"ך (למשל, ברעיונות הנביאים), שכן יוכל התלמיד לחשוב, שבעצם היו אלה אנשים פרימיטיביים, ובדבריהם לא התכוונו אלא לחברה העומדת בדרגה תרבותית נמוכה — „בידואים

ופלחים“. אחר לגמרי יהיה יחסם היסודי לדברי התנ"ך, אם ייווכחו, שהחברה היתה בעלת רמה תרבותית גבוהה, בתוך עולם שתרבותו החמרית תשתקף לפנייהם בתמונות כגון אלה של תעלת השילוח שחצב חזקיהו המלך ושל כתובת השילוח (תמונות 210, 678 ועוד)⁴. כדאי למורה לציין שחציבת המנהרה מהמעייין לבריכה היתה מפעל גדול בימים ההם, וטוב לו להראות גם את תצלום המנהרה. שנדפס כגלויה על-ידי מחלקת העתיקות. תמונות שכוחן ביפיים של הדברים המתוארים הן תמונותיהם של אריות-השן, שנמצאו בארמון שומרון (אף היא גלויה של מחלקת העתיקות) וחומתו של „שמע עבד ירבעם“ (סולובייצ'יק, תמונה 608; ואצל אוארבך, כרך שני, לוח 13). לגבי מטרטנו נודעת חשיבות רבה לרקונסטרוקציות יפות, כגון זו של הבית השני (תמונה 569); הללו אינן כמותן למסירת רושם חי ומתאים למציאות אצל תלמידים.

נסתייע עוד בתמונות וברקונסטרוקציות להמחשת העולם העתיק בכלל. נזכיר למטרה זו את התמונות הנוגעות לכך שבכרך הראשון של אטלס-התמונות, ואת הרקונסטרוקציה של העיר בבל מימי נבוכדנצר בספרו של ברסטד (Breasted):

Ancient Times, Boston, 1935 בעמ' 210 ובלוח שממולו. על-ידי תמונות כאלה לא זו בלבד שנוכל להעלות את ערכה של תקופת התנ"ך בעיני צעירינו, אלא גם נצייד אותם, אגב לימוד התנ"ך, ברשמים מוחשיים ממעשיהם של בני המזרח הקדום, ועל יסוד זה יקל לבסס אחר-כך את הוראתה של תקופה זו, הוראה הנתקלת לעתים בקשיים מיוחדים. ואף אם לא ילמדו אחר-כך את תולדות המזרח הקדום, הרי יש בתמונות מעניינות אלה כדי להרחיב את האופק ולהזין את הדמיון.

לאחר שעברה הכיתה על ענין מסוים בתנ"ך, כגון פרשת דויד, נוכל להציג לפני התלמידים את הפרקים הנוגעים לנושא זה באוסף התמונות של אהרנשטיין. בעמדתו על יצירה מסוימת נוכל לשאול, איך הצטיירה דמותו של דויד בעיניו של האמן, נוכל לנסות למצוא מה הביא אותו לידי ראייתו זו, ואולי אף יוכלו התלמידים להצביע על מקום בתיאור התנ"כי, שעמד במיוחד לפני עיני דמיונו של היוצר. „פירוש“ זה שניתן על-ידי האמן ופירושיהם של אמנים אחרים יועילו לתלמידים להעמיק את הדמות התנ"כית שייצרו לעצמם בדמיונם-הם. עתה נוכל להציג עוד שאלה בקשר לאחת היצירות הללו: באילו אמצעים השתמש האמן כדי למסור לנו את דיוקנה של הדמות התנ"כית כפי שראה אותה בעיני-רחו? כאן יפתח לפני תלמידינו עולם גדול, עולם היצירה האמנותית, ומי ימנה מספר צעירינו, המסיימים את לימודיהם, ועולם זה של ערכי היופי כספר החתום הוא להם.

אם נפתח לפני תלמידינו את עולם-היופי בדרך זו, נשיג עוד מטרות חינוכיות חשובות, שלא היינו משיגים אילו הלכנו בדרך אחרת. העובדה, שגדולי האמנים שבכל דור ודור שאבו את השראתם מיצירות תרבותנו-אנו, תלמד את תלמידינו להתחסס ביתר יראת-כבוד לתולדות עמנו ותרבותנו. כך יאמר

⁴ בצורה ברורה מאד נמסרת כתובת זו בספרו של אוארבך (Elias Auerbach) (לוח 12 בכרך ב'), Wueste und Gelobtes Land, Berlin, 1932.

נבוכדנצר". בדוגמה זו יפה להעמיד את המסתכל על חשיבותו של המדע הארכיאולוגי הצעיר למחשבה האנושית (התמונה שבעמ' 916 בקובץ של אהרנשטיין).

בעזרת ספרו של אהרנשטיין יוכל המורה להעמיד את תלמידיו על העובדה, שסגנון של היצירות האמנותיות הוא במידה ניכרת בבואת חיי הרוח של הדור, וש אפשר לעמוד ממנו על אפיה הרוחני של התקופה בכללה. את הנסיון להראות זאת על יסוד החומר שאסף אהרנשטיין עשה כהן-ויגור ב"קומנטאר" הקצר שזכר לעיל.

בשלב זה הגענו לתועלת החינוכית הרחבה ביותר, שנוכל להפיק מן התמונות, כי ההסתכלות בהן באה עתה לחרות במחשבתם של הצעירים את ההכרה, שבחיים אין מקצועות נפרדים, ללא קשר ביניהם, כפי שעלול תלמיד לחשוב, כי אם פעולות ומחשבות הנארגות למסכת אחת.

הצגת התמונות יכולה למלא יפה את הדרישות המיתודיות הקיימות לגבי החזרה. יש כאן אפשרות יפה לארגן את החומר הנלמד מנקודת-ראות חדשה, כפי שראינו, למשל, במקרה של הצגת התמונות שבקובץ של אהרנשטיין בסיום פרשת דויד. במיוחד נשיג כאן את החידוש, כי החומר מוגש בצינוורות חדשים לגמרי, — ולא באמצעות מלים. אף "הצימוקים", שעליהם יש לשמור כדי להוסיף טעם לחזרה, כדברי ד"ר אליעזר ריגר בדבריו על המיתודיקה של החזרה, יימצאו לתלמיד ולמורה כאחד. גם הרחבה יש כאן, הן בדיעות והן בגישות חדשות, הרחבת-אפקים שתעמוד לצעיר במידה לא-מעטה בלימודיו הבאים בין כתלי בית-הספר, ובלימודיו ובהתפתחותו בכלל, כאדם וכיהודי.

השיטה הנוחה ביותר להצגת תמונות בכיתה, מבחינה טכנית, היא ההצגה בפנס-קסם, ובעולם כבר הגדילו לעשות בענין זה, וצידו בתי-ספר רבים גם בפנסים המותאמים להצגת סרטים, ותולכים ונוצרים סרטים מיוחדים לשימוש בכיתה במקצועות-הוראה שונים. אך באין אפשרות להציג את התמונות בפנס, כדאי להציג קבצי-תמונות בפינות שונות בחדר מתאים ונאה (בחדר-ספריה, למשל) ולהביא את הכיתה לחדר זה לשיעור או לחלק מוזמנו של השיעור. המורה יתן את ההסברות הכלליות לכיתה כולה, ולאחר-מכן תתחלק הכיתה לקבוצות שתבקרנה ב"פינות" השונות. בכל "פינה" יודרכו על-ידי תלמיד, שהמורה הכין מראש לתפקיד ההדרכה ב"פינה" שלו.

להם בשפת-התמונות מה שאמר מאקוליי האנגלי כיד כשרון הגאוס הטובה עליו: "...בשחר תרבותנו, כשאי-מולדתנו היה ארץ פראית כגיניאה החדשה, בעת שהספרות והאמנות טרם נודעו לאתונה, ובעת שעמדה אולי סוכה מחופת-קש במקום שהפך אחר-כך לרומי הבירה, כבר היו לעם הזה — — — עריהם הבצורות וארמונות הארוזים, מקדשם המפואר, ציי אניות-סוחר, כנסיות לימודי-הקודש, מדינאיתם ותחיליהם הגדולים, פילוסופי המוסר, ההיסטוריונים והמשוררים שלהם. איזה לאום מן הלאומים נלחם בזמן מן הזמנים בגבורה גדולה מגבורתם, מלחמת מעטים נגד רבים, על חירותו ועל אמונתו?"

בזכות זה שלימוד התנ"ך יהיה לצעירינו נקודת-מוצא לאותו עולם של הנאה אסתטית, יאצל מערכי-יפיה אלה על לימוד התנ"ך עצמו, לחבבו עוד יותר על הדור הצעיר.

זאת ועוד: כשידפדפו בספר התמונות התנ"כיות, הערוכות — כאמור — בסדר כרונולוגי, יעברו לפנייהם דמויות מהתני של דור אחרי דור, כי האמן נהג לתאר את גיבוריו בדמותם, בתלבושתם ועל נשקם של בני זמנו הוא. כך יציידם גם כאן לימוד עברי יסודי זה ברשמים ובידיעות מוחשיים מחיי כל הדורות הללו, ואלה יעמדו להם בבואם ללמוד או לקרוא אחר-כך על התרבות האירופית הכללית, בהיסטוריה ובספרות. בעצם מנהגם זה של האמנים יש לקח רב למסתכל הצעיר, שהרי כאן תופעה כללית — נטיית הטבעית של האדם לראות עולם אחר (לאו דוקא תקופה היסטורית רחוקה, כי אם אפילו את עולמו הרעיוני והנפשי של רעהו!) כאילו היה זה עולם הרומה בכל לעולם שהרואה רגיל בו. ילמדו-נא מכאן, שיש צורך במאמץ מיוחד של המחשבה ושל כוח-הדמיון כדי להישמר מן הטעויות העלולות לנבוע ממקור זה. ואמנם יראו בתמונות עצמן דוגמאות למאמץ זה מצד האמנים בני הדורות האחרונים, כמו, למשל, מאמצו של G. Rochegrosse בציור "חלומו של

* על הצורך לצייד את התלמידים עוד בכיתות הנמוכות בידיעות מוחשיות, שיעמדו לפני עיניהם לכשיגיעו ללימודים עיוניים במדעי החברה בכיתות הגבוהות כבר עמד ג'וד (C.H. Judd) בספרו Educational Psychology (1939) — עמ' 428. שם הוא מביא דוגמה של מורה שנתן לתלמידו שנת-הלימודים ד' מושג קונקרטי של הספקת המים העירונית. על יסוד רושם מוחשי זה יוכלו התלמידים ליצור להם בהגיעם לאחת הכיתות הגבוהות את המושג של "עיר" כציבור של אנשים מאוחדים עלידי סיפוקו של צורך חיוני במשותף. דוגמה זו עצמה נוכל לתת, אם נוסיף להצגת התמונות של מנהרת השלילות — שיתה וסיוור להסברתה של הספקת המים בימי קדם ובימינו.